

mi ve ders programını tenkit ederek yeni bir müfredat geliştirilmesini hedeflemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülen bu farklı anlayışlar, kendi etki alanlarında özellikle XX. yüzyılın başlarında Hindistan'da ortaya çıkmış Muhammed İkbal, Ebû'l-Kelâm Âzâd ve Mevdûdî gibi fikir adamı ve düşünürlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Muhammed İkbal, eğitim için gittiği Avrupa'da Batı'nın ilim ve teknolojiye üstünlüğü ile karşılaştıktan sonra Cemâleddîn-i Efgânî ve Muhammed Abdüh gibi simaların düşüncelerinden etkilenerek İslâm toplumlarının içinde bulunduğu durum hakkında fikir üretmeye başlamıştır. Önceleri mevcut durumu daha da kötüleştiren faktörler arasına âhirete çok fazla vurgu yapan tasavvuf anlayışını da dahil ederken daha sonra bu kanaati değişmiş ve İbnü'l-Arabî ile Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin felsefesini benimsemiştir. Yazı ve şiirleriyle daima toplumu dinamik olmaya çağırmış ve insanın Allah'ın yarattığı en üstün varlık olarak sınırsız kapasite ve kabiliyeti bulunduğunu vurgulamıştır. Bu anlayışın tabii bir sonucu olarak İkbal de ictihad üzerinde duruyor ve İslâm hukukunda yeniden ictihad geleneğinin başlatılmasını istiyordu.

Ebû'l-Kelâm Âzâd ise gazetecilik, ilim ve siyaset arasında geçen çok hareketli bir hayat içerisinde nevi şahsına münhasır bir mücadele insanı olarak dikkat çekmektedir. Geleneksel medrese usulünden yetişmiş olmasına rağmen zamanın şartlarını çabuk kavrayabilen bir anlayışa sahipti. Şiblî Nu'mânî'nin etkisiyle bir Kur'an tefsirine başlamış ve bunda özellikle millî duyguların meşruiyeti üzerinde durmuştur. Yüzyılın başlarında çıkardığı *el-Hilâl* adlı dergiyse bilhassa Osmanlı hilâfeti taraftarı ve bağımsızlık yanlısı yayınlarıyla zaman zaman İngilizler tarafından tutuklanan Âzâd 1920'lerden sonra bütün mesaisini siyasî mücadeleye vermiş ve Hindistan Kongre Partisi (Indian National Congress) içerisinde en etkili isimlerden biri olmuştur.

Sonuç olarak Hindistan İslâm kültüründe ıslah kavramı içerisinde değerlendirilebilecek eğilimler genel olarak eğitim üzerinde yoğunlaşmış ve XX. yüzyıla gelindiğinde aydınların büyük bir kısmı müslümanların kültürel gelişmesinin modern eğitim metotlarına öncelik verilmesiyle mümkün olabileceğinde fikir birliğine varmıştı. Buna bağlı olarak başta Aligarh ve Delhi olmak üzere birçok şehirde kız

ve erkeklerin eğitimi için yeni kolejler açılmış ve büyük mesafeler katedilmiştir. Ancak bunun yanı sıra geleneksel eğitim müesseseleri de varlıklarını korumuş ve yeni şartlara kendilerini adapte ederek toplumun eğitim ve kültür seviyesinin yükselmesine katkıda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, Delhi, ts., I, 24, 50, 106; II, 67-68, 81-87; a.mlf., *et-Tefhimâtü'l-ilâhiyye* (nşr. Gulâm Mustafa el-Kâsimî), Haydarâbâd 1970; a.mlf., *İzâletü'l-hafâ' 'an hilâfeti'l-hulefâ'*, Karaçi, ts.; Seyid Ahmed Han, *Hutbet-i Ahmediyye*, Agra 1870; a.mlf., *Teşârif-i Ahmediyye*, Aligarh 1893; a.mlf., *Tefsîrü'l-Kur'ân*, Agra 1904, VII; a.mlf., *Mağâlât-ı Sör Seyyid*, Lahor 1963, XIII, 392; Gulâm Ali Dihlevî, *Mektûbât-ı Şerife*, Madras 1892, s. 80-85; a.mlf., *Mağâmât-ı Mazhariyye*, Delhi 1892, s. 60-80; Syed Amir Ali, *A Short History of Saracens*, London 1889; a.mlf., *The Ethics of Islam*, Calcutta 1893; a.mlf., *The Spirit of Islam*, London 1922; Şah Abdülâzîz, *Fetâvâyı Şâh 'Abdülâzîz*, Delhi 1894, II, 41, 94-96, 189; Muhammed İkbal, *The Development of Metaphysics in Persia*, London 1908; a.mlf., *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1962; Aziz Ahmad, *Islamic Modernism in India and Pakistan*, London 1967; C. W. Troll, *Sayyid Ahmad Khan*, New Delhi 1978; A. M. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden - Köln 1980; J. M. S. Baljon, *Religion and Thought of Shah Wali Allah Dihlawi (1703-1762)*, Leiden 1986; I. H. Siddiqui, *Islam and Muslims in South Asia: Historical Perspective*, Delhi 1987; a.mlf., "İqbal and Tasawwuf With Special Reference to Ibn al-Arabî's Sufism", *Islam and Modern Age*, XVIII, New Delhi 1987, s. 97-105; Şan Muhammed, *The Right Honourable Syed Ameer Ali, Personality and Achievements*, New Delhi 1991.

I. H. SİDDİQUİ

D) Tataristan, Azerbaycan ve Orta Asya. Tataristan. XIX. yüzyıldaki ıslah hareketlerinden biri, Kazan Tatarları arasında ortaya çıkan ve gelenekle modernizmi uzlaştırmaya çalışan Cedîdçilik akımıdır. 1800'lerin başlarında küçük bir ulemâ grubunun İslâm dinini yeniden yorumlaması şeklinde başlayan Tatar ıslah hareketi 1880-1890'larda yoğun bir eğitim ve kültür faaliyeti şeklinde devam etmiş, 1905'ten itibaren daha da genişleyerek siyasî alana yayılmıştır. Bütün Rusya müslümanlarına önderlik eden Tatar reformcuları, 1905-1917 yılları arasında mutedil olarak tanımlanabilecek siyasî girişimleriyle müslümanların Rusya siyasetine katılmalarını ve bu yolda gelişme kaydetmelerini sağlamışlardır.

Rusya müslümanları arasında ıslah hareketinin Kazan Tatarları tarafından başlatılmış olmasının özel sebepleri vardır.

Volga Tatarları veya eski isimleriyle İdil Bulgarları Türk kavimleri arasında yerleşik hayata ilk geçenlerdendi. Ayrıca köklü bir ticaret geleneğine sahip olduklarından Rus İmparatorluğu'nda ve Orta Asya'da yaşayan müslümanlara göre daha yüksek bir hayat standardına ulaşmışlardı. Özellikle XVIII. yüzyıl sonundan itibaren Rusya ile Orta Asya arasındaki ticarette aracılık rolünü üstlenmiş, Volga boyunca ticaret yaparak zenginleşmiş Tatarlar vardı. Bunlar, yine ticarî amaçlarla İslâm dünyasının birçok yerine (bu arada İstanbul ve Mekke'ye) seyahat imkânı buluyor, bu sayede pek çok Tatar İslâm dünyasındaki gelişmelerden haberdar oluyordu.

Tatarlar'ın müslüman bir topluluk olarak Ortodoks Ruslar'la yan yana yaşamak zorunda olmaları, onların kimlik bilinci kazanmalarına ve İslâmiyet'e daha sıkı sarılmalarına yol açarken Batı kültürüyle de erkenden tanışmalarını ve bu kültürden daha fazla yararlanmalarını sağlamıştır. Tatar hayatındaki bu zenginlik, onların müslüman ve hristiyan dünyaları arasındaki gelişmişlik farkını anlamalarını kolaylaştırmış, bu da onlarda farkı kapatma arzusunu uyandırmış olmalıdır. Sonuçta en güçlü ıslahçılar, XIX. yüzyılda son derece muhafazakâr müslüman bir topluluk olan Tatarlar arasından çıkmıştır.

Tatar ıslah hareketini "tecđid" ve "cedîd" şeklinde iki değişik safhada ele almak daha doğrudur. Abdünnâsir Kursavî (ö. 1812), Şehâbeddin Mercânî, Rızâeddin Fahreddin ve Mûsâ Cârullah Bigi gibi aydınlar, hem müslüman kalmayı hem de Batı fikirlerini benimsemeyi mümkün kılacak bir ideoloji oluşturmak çabasıdaydılar. Tatar reformunun babası olarak kabul edilen Kursavî, aslında klasik İslâm âlimlerinin bazı düşüncelerini yeniden ortaya koyuyordu. Bu düşünceler arasında en çok tartışılanı kelâm karşıtı olanıydı. Kursavî kelâm ilminin müslümanların kâfalarını karıştırdığına, akîdelerini bozduğuna ve dolayısıyla faydadan çok zarar getirdiğine inanıyordu. Daha sonraki Tatar reformcularının hemen hepsi (Âlimcan Barudî hariç) kelâm konusunda aynı düşünceyi paylaştılar. Onlar ayrıca kelâmı çağın ihtiyaçlarına hitap etmeyen, zamanı geçmiş bir ilim olarak görüyorlardı. Halbuki medrese müfredatında kelâm ilmi öylesine geniş bir yer kaplıyordu ki bu yüzden sadece fen bilimleri değil diğer İslâmî ilimlerin öğretimi bile neredeyse ortadan kalkmıştı. Buhara'daki medrese müfredatı ile tatmin olmayarak kütüp-

hanelerdeki eski kitaplara yönelmesi ve muhtemelen Türkistan'a Hindistan'dan gelen reform fikirlerinden etkilenmiş olması Kursavî'yi farklı kılmış, özellikle İslâm düşünce tarihinde eskiden beri var olan bazı konuları yeniden gündeme taşıması onu ister istemez diğer ulemâ ile karşı karşıya getirmişti. O dönemde Buhara ulemâsı çok güçlü bir konuma sahip olduğu için Kursavî burada tutunamayarak kendi memleketine dönmek zorunda kaldı.

Kursavî'den sonra ıslah hareketinin tanınmış şahsiyeti yine Kazanlı bir molla ailesinden gelen Şehâbeddin Mercânî'dir. Mercânî de Kursavî gibi Buhara'da tahsil gördü, fakat ondan farklı olarak Buhara ulemâsı ile iyi geçindi. Ancak memleketi olan Kazan'a döndüğünde o da kelâm ilmini ve medreselerdeki eğitim sistemini eleştirdi. Bu eleştiriler gelenekçi ulemânın tepkisine yol açıtıysa da Kazan'daki durum Buhara'ya göre daha serbest olduğundan Mercânî bu tepkilerden fazla etkilenmedi. Mercânî'nin ve daha sonraki dinî reformcuların ortak vasfı, İslâm'ın orijinal kaynaklarına dönülmesinin gerekliliğini savunmalarıdır. Tatar ıslahçıları, bu kaynakların ilk asırlardaki akîdevî berraklığının sonradan karışan yabancı düşüncelerle bulandırıldığını, İslâm dünyasındaki mevcut çöküntü halinin de bu bozulmanın sonucu olduğunu, dolayısıyla kurtuluş için öze dönülmesi gerektiğini savunuyorlardı.

Tataristan'da kuvvetli bir sûfî geleneğinin bulunması da Tatar ıslah hareketini özgün bir hâle getirmiştir. ıslahçıların hemen hepsinde sûfî muhabbeti görülmektedir. Kazan Tatarları'ndan Mûsâ Cârullah Bigi hem İbn Teymiyye'ye hem de İbnü'l-Arabî'ye hayranlık duyuyordu. Tatarlar arasında ve Orta Asya'da kökleri çok eskilere dayanan bu sûfî geleneği içinde Nakşibendîlik önemli bir yer tutuyordu. Nakşibendîliğin ıslahçı kolu olan Müceddidiyye hem Orta Asya'da hem de Hindistan'da yaygındı. Kursavî'nin şeyhi İşan Niyaz Kulı et-Türkmânî bir Müceddidi-Nakşibendî şeyhiydi. Mercânî'nin de şeyhlere muhabbeti ve hatta bağlılığı vardı. Başkırtlar'ın meşhur Nakşibendî şeyhi Zeynullah Resûlî, bizzat ıslahçı sayılırsa bile ıslahçılara yakınlık duyduğu gibi kendi medresesini de usûl-i cedîd üzere tertip etmişti. Yine meşhur cedîdci Âlimcan Barudî aynı zamanda bir şeyh idi.

Tatar ıslahçılarının bir diğer özelliği yeniliğe açık olmalarıdır. Onlar Vehhâbîler gibi her yeniliği bid'at saymıyor, Batı'dan

gelen her şeye de karşı çıkmıyorlardı. Tatar ıslahçıları çok evlilik, erkeklerin kadınları kolayca boşayabilmesi ve kadınların geri planda bırakılması noktalarında Ortodoks misyonerlerinin İslâmiyet'e yönelttikleri eleştiriler karşısında İslâmiyet'i savunmak için basın da dahil olmak üzere her vasıtaya başvuruyorlar, Tatar zenginleri de din gayretiyle ulemâyaya, reformculara maddî destek sağlıyor, matbaa ve okul açmalarına yardımcı oluyorlardı.

1804'te Kazan Üniversitesi'nin açılması, buradaki matbaada Arapça ve Tatarca eserlerin basılması zaman içinde etkisini gösterdi. Medrese talebeleri, yirmi yıl kadar Arap diliyle uğraştıktan sonra bile doğru dürüst Arapça öğrenemezken şarkiyatçıların kurduğu okullarda bu dil iki yıl gibi kısa bir sürede öğretiliyor, ıslahçı ulemâ buradaki etkili eğitimi takdirle karşılıyordu. Mercânî, Rus şarkiyatçıları ile dostça ilişkiye giren ilk müslüman molalardandır. Böylece başlangıçta daha çok dinî konularda yoğunlaşan ıslah hareketi, zamanla müslümanların Rusya'daki modern gelişmelerden etkilenmeleri sonucunda yeni bir aşamaya girdi. 1880'lerde başlayan bu yeni dönemdeki aydınların modernist bir yöne sahip oldukları görülmektedir.

Kırım Tatarı İsmâil Gaspıralı'nın Cedîcilik çerçevesinde 1880'lerde başlattığı eğitim faaliyetleri Rusya Türkleri'nin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Gaspıralı'nın bir eğitim reformu anlayışı içinde kurduğu yeni mektepler eğitim alanında önemli bir çığır açtı. Ayrıca yine onun kurduğu *Tercüman* gazetesi (1883-1918), Rusya müslümanlarının en uzun süren ve çok geniş bir coğrafyada okuyucu bulan bir iletişim aracı olma özelliği taşıyordu.

Azerbaycan. Tataristan, Başkırdistan ve Kırım'da önceleri dinî mahiyette başlayıp zamanla modernist eğilimlerin de katıldığı türden bir yenileşme olurken Kafkaslar'da modernist yönü ağır basan bir yenileşme tecrübesi yaşanmaktaydı. Azerbaycan'daki hızlı dönüşüm, XIX. yüzyılın başında Ruslar'ın Kuzey Azerbaycan'a nüfuz etmesiyle yakından ilgilidir. Yeni oluşan tüccar sınıfının ve Rusya'nın birtakım imtiyazlar vermek suretiyle kendisine bağladığı aristokrat kesimin çocukları Kafkasya'da yeni açılan Rus okullarında okuyarak Avrupa fikirlerinden haberdar oldular. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batı kültür geleneğinde yetişen bir aydın sınıfı ortaya çıktı. Ancak geniş halk kitlesi hâlâ geleneksel aydın tipinin temsilcileri olan Şii ulemânın tesiri altındaydı.

Ulemâ sınıfı geniş halk kitlesinden başka eski geleneğe sadık beyler ve hanların desteğine sahipti. Bundan sonra Âzerî kültür hayatı, toplumu Batı'daki gelişmeler doğrultusunda değiştirmeye çalışan az sayıdaki yenilikçi aydın sınıfı ile gelenekçi ulemâ arasındaki mücadeleye sahne oldu.

Yenilikçilerle gelenekçiler arasındaki tartışmaların en önemlisi müslüman okullarının geleceği konusundaydı. Çarlık yönetiminin eğitim sistemini ıslah etme konusundaki girişimleri yenilikçilerin fikirleriyle uyuşuyordu. Hükümet, böylece Rusça'yı yaygınlaştırmayı planlıyordu. Mirza Feth Ali Ahundzâde (Ahundov), Hasanbey Melikzâde Zerdâbî ve Hacı Seyyid Azim Şirvânî gibi aydınlar Rusça öğrenmenin gerekliliğine inanıyordu. Rusça öğrenmek, müslümanların hem modern meslekler edinmelerini kolaylaştıracak hem de onların dış dünyadan haberdar olmalarını sağlayacaktı. Gelenekçi ulemâ ise Rusça konusundaki tavırları yüzünden yenilik taraftarlarını Ruslaşmaya alet olmakla suçluyordu. Ayrıca yenilik taraftarlarının klasik İran edebiyatı yerine Türkçe'ye ağırlık vermeleri de İran kökenli Azerbaycanlı Şii'lerin tepkisine yol açıyordu.

Yenilik taraftarlarının en önemli isimleri arasında Mirza Kâzım Bey, Abbas Kulı Ağa Bâkîhanlı, Mirza Şefî Vâzih ve İsmâil Bey Gutgaşını gibi şahsiyetler bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın başlarında etkili olan bu kişiler Âzerî uyanışının öncüleri sayılır. Ancak Azerbaycan'daki asıl aydınlanma hareketi genellikle Mirza Feth Ali Ahundzâde ile başlatılır. Bundan sonraki önemli şahsiyetler Hasanbey Zerdâbî, Ali Bey Hüseyinzâde ve Ahmet Ağaoğlu'dur. Ahundzâde 1850-1855 yılları arasında Âzerî toplumunun kusurlu yönlerini, cahil molları, çok evliliğin zararlarını, İranlı devlet adamlarının âcizliklerini, cimri tüccar tiplerini mizahî bir dille eleştiren komediler yazdı. O gün anlaşılan ve uygulanan biçimle dini, toplumun ilerlemesi yolu üzerinde en büyük engel olarak gören Ahundzâde, İslâm dininin çağın ihtiyaçlarına uygun bir reforma ihtiyacı olduğu kanaatindeydi. Ancak ona göre bu reform din adamları tarafından değil filozoflar ve ilim adamları tarafından yapılmalıydı. Çelişkili bir kimliğe sahip olan Ahundzâde, çarın sadık bir memuru olmakla birlikte kendisini İranlı hissediyordu. İslâm öncesi İran kültürünü övmesine ve İranlı kimliğine rağmen ana dili olan Âzerî Türkçesi'ni canlandırmaya çalışmış, böylece Âzerî kimliğinin oluşmasında önemli katkı

larda bulunmuştur. Ayrıca eserleriyle modern Âzerî edebiyatının temellerini atmıştır.

Azerbaycan'ı Rusya içlerine bağlayan demiryolunun yapılması, bu sayede ticari ilişkilerin artması ve petrol sanayiindeki ilerlemeler Azerbaycan'ı Batı kültürüne yaklaştırmıştı. Eğitim, basın ve tiyatro konusunda yerli petrol zenginlerinin yaptıkları hayır faaliyetleri de bu gelişmelere önemli katkılarda bulunmuştur. Bunlardan özellikle gazetecilik ve tiyatro Azerbaycan'daki edebî canlanışa vesile olmuştur. Gazete ve dergiler, millî dilin gelişmesi için önemli vasıta olmalarının yanı sıra siyasî ve sosyal reformlar için de bir ekol vazifesi görmektedir.

Azerbaycan'ın fikir hayatı XIX. yüzyılın sonunda diğer Rusya müslümanlarından da etkilenmekteydi. Özellikle Kırımli İsmâil Gaspıralı'nın açtığı usûl-i cedîd okulları ve yine onun çıkardığı *Tercüman* gazetesi Rusya Türkleri'nin modernleşmesi yolunda önemli katkılarda bulunuyor, Türkler arasında birlik ve dayanışmanın sağlanmasında hayli etkili oluyordu. Milliyetçi aydın sınıfının yoğun kültür faaliyetleri XX. yüzyılın başında Âzerîler arasında siyasî bilincin gelişmesini hazırladı.

Orta Asya. Bazı yönlerden Azerbaycan'dakine benzeyen bir modernleşme tecrübesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazaklar arasında da başladı. Kazaklar'ın Batı kültürüne açılması, diğer bölgelere göre daha belirgin bir şekilde Rus tesiri altında olmuştur. Kazakistan'a sürülen önemli sayıdaki Rus entelektüelinin bu yeni oluşumda büyük katkısı vardır. Rus sürgünlerinden birçoğu Kazak halkına sempati beslemiş, onların kültürüne ilgi duymuş ve Kazak düşüncesini derinden etkilemiştir.

Bu yeni gelişmelerden ilk etkilenenler, Rus desteğini sürdürmeyi çıkarları için uygun gören Kazak aristokratları oldu. Çarlık hükümeti yüksek askerî rütbelere maaş vermek suretiyle onları kendisine bağlamıştı. Çar idaresi, aynı zamanda Kazak aristokrasisinin çocuklarını Rus okullarında okutmaları için teşvik ediyordu. Çok geçmeden Rus eğitimi Kazak hayatında önemli değişikliklere sebep olacak sonuçları doğurdu. Soylu kişilikleri sebebiyle esasen halk kitlesinden uzak olan aristokrat sınıfı aldıkları Rus eğitimiyle halktan iyice koptu.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kazakistan'da açılan Rus okullarından yetişen Kazak aydın sınıfı kendi yerli kültürünü,

hatta birçoğu ana dilini bile iyi bilmiyordu. Batıcı eğilime sahip olan bu ilk aydınlar, geleneksel Kazak toplumunun değer ve alışkanlıklarını modern bir toplum sürecine geçişte engel olarak görüyorlardı. Bunların en tipik örneği Çokan Velihanov'dur. O aynı zamanda Batı düşüncesinin kapısını açan ilk Kazak'tır. Velihanov'un fikrî oluşumu, Rus liberalizmi ve Rus-Alman şarkiyatçıları muhitinde gelişti. Onun ilmi çalışmaları Kazak millî kültürünün gelişmesinde, Kazak yazılı edebiyatının oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır. Velihanov ülkesindeki Rus işgalini sempatiyle karşılamış ve çok defa kendisini Kazak halkından ziyade Ruslar'a yakın bulmuştu. Ancak sonunda Rus ordusuyla birlikte Evliyâata'ya girerken Ruslar'ın bir Kazak kadını öldürmelerine tahammül edemediği için asker üniformasını çıkarıp çöle çekilmişti.

Kazakistan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu yabancılaşmış aydın grubu ile geniş halk kitlesi arasındaki kopukluk daha ılımlı bir aydın grubu tarafından giderilmeye başlandı. Bu kişiler, Rus okullarında eğitim gördükten sonra tercümanlık ve öğretmenlik gibi görevlerle hükümet hizmetine giriyorlardı. Batı ve Kazak kültürlerini ilk defa birleştirmeye çalışan bu grubun en tipik örneği İbray Altınсарın'dır. Rus-Kazak öğretmen okulunu bitiren Altınсарın iyi bir pedagogdu ve Kazaklar'ı aydınlatmayı kendine görev bilmişti. 1887'de kadınların eğitim görmesi için girişim yaptıysa da hükümetten destek görmedi. Ruslar'a yakın olmakla beraber İslâmiyet'le bağıni koparmamış, hatta 1883'te Kazaklar için bir ilmiyal kitabı yazmıştır.

Kazak, İslâm ve Batı kültürlerinin sentezini yapmaya, Batı kültürünü takdim ederken Kazak kültürünü de korumaya çalışan diğer bir Kazak aydını Abay Kunanbay'dır. Aristokrat bir aileden gelen Kunanbay, Rus düşünürlerinden etkilenmekle birlikte Semipalatinsk'te medrese tahsili gördüğü için İslâm kültürüne de âşina idi. Ruslar'ın baskıcı politikalarına karşı çıktı; fakat aydınlatmacı çabaları Ruslar'ın hoşuna gitmediği gibi kendi halkından da takdir görmedi.

XIX. yüzyılın sonuna doğru Kazak aydınları arasında milliyetçilik eğilimi bir ekol olarak kendini göstermeye başladı. Teslimiyetçi bir tavır sergileyen Batıcılar'dan farklı olarak Kazak milliyetçileri daha ziyade Çağatay edebiyatına ve geleneksel Kazak folkloruna ilgi duyuyor, Rus kültürünü reddediyordu. Ayrıca milliyetçiler,

Batı düşüncesinin etkisini dengelemek için Doğu-müslüman edebiyatından tercümeler yapıyorlardı. Kazak milliyetçilerinin önde gelenleri arasında Alihan Bukeyhanulı, Ahmed Baytursunov, Mîr Cakıb Devletuli ve Magcan Cumabayuli (Cumabayev) gibi isimler vardır. 1905'te Rus olmayan milliyetler üzerindeki sınırlamaların büyük oranda kaldırılmasıyla milliyetçi eğilim daha belirgin bir şekilde kendini ifade etme imkânı buldu. Bu arada Batıcılar'la milliyetçiler arasındaki ayrılık da arttı. 1917 Ekim İhtilâli olduğunda Batıcılar devrimin bazı kısımlarını kabul ederken milliyetçiler bunun Batı tarafından bir dayatma olduğunu ve halkın millî geleneklerine ters düştüğünü söyleyerek yeni rejimi reddetmişlerdir.

Türkistan'ın Buhara, Hîve ve Hokand hanlıkları XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rus işgalı görmemişti. Bunlardan Buhara Hanlığı'nın kuzeybatısında yer alan Hîve Hanlığı yenileşme yolunda Buhara'ya göre farklılık gösterir. XIX. yüzyılda Hîve'de eski Hârizm'in serbest düşünce geleneği devam ediyordu. Rus döneminde de Hîve hanları Buhara'ya göre daha gelişmeci idiler. Hîve Hanı Muhammed Rahim Han zamanın ihtiyaçlarını anlamış bir kimseydi. Hîve'de taşbaskı sistemi Rus işgalinden önce kurulmuştu. Hîve Hanı İsfendiyar Han Rusça bilen, Rus yayınlarını takip eden, şarkiyatçılarla ilişkide olan bir kimseydi. Memleketin ilerlemesi için usûl-i cedîd mektepleri açtırdı ve bunlar için Tatar muallimler getirtti.

Türkistan hanlıkları içinde en önemlisi olan Buhara Hanlığı'nda ise reform daha geç başlamış (XIX. yüzyılın sonunda), kültürel ve siyasî boyutlardaki gelişmesi Tataristan ve Azerbaycan'a kıyasla daha zayıf olmuştur. Buradaki yenileşme fikrinin gelişmesinde Kırım, Kafkasya ve Kazan'dan gelen tesirler etkili olmuştur. Orta Asya'ya tesir eden diğer bir fikir kaynağı da Hindistan idi. Kültürel, tarihî ve coğrafi yakınlık sebebiyle Hindistan'daki İslahçı akımlar Türkistan'ı da etkilemiştir. XIX. yüzyılda bu etki hâlâ gelişme aşamasındaydı. Hindistan'da Seyyid Ahmed Han'ın fikirleri İslâm'ın modern dünyaya uyarlanması konusunda önemli tesirler yapmıştı. Orta Asya'daki Hint tesirinin derecesi ve ağırlığı konusunda kesin bir hüküm vermek güç olmakla birlikte Hindistan'da basılan kitapların Buhara ve Hokand pazarlarına oldukça önemli miktarda ulaştığı, Şah Veliyullah'ın ve Ahmed-i Birîlvî'nin fikirlerinin Buhara Hanlığı'nda ilgiyle karşılandığı bilinmektedir.

Özellikle XIX. yüzyılın sonunda Hindistan'daki düşünce hareketlerinin tesirleri Türkistan'ı etkiliyordu. Bu temaslar ve etkileşim daha çok medrese talebeleri vasıtasıyla oluyordu.

Ruslar'ın Türkistan'ı işgalinden sonra Orta Asya'da modernleşme büyük bir hız kazandı. İlk Batılılaşan Türkistanlılar çoğunlukla Ruslar'a yakınlaşan varlıklı ailelerden gelenlerdi. Kazakistan dışındaki Türkistan'a Rus eğitimi daha geç gelmiştir. XIX. yüzyılın sonuna kadar Türkistan'da eğitim tamamen dinî mahiyetteydi. Buradaki okullar, İslâm dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi mektepler ve medreselerden oluşuyordu. Mektepler genellikle camilerde bulunurdu ve şahısların veya halkın maddî katkılarıyla yaşırdı. Eğitimciler imam veya müezzindi. İki üç yıl süren bu eğitimden sonra buradan mezun olanların çok az bir kısmı medreselere giderdi. Medreseler vakıflar veya zenginler tarafından desteklenir, bir mütevelli heyeti tarafından idare edilirdi. Medresede okutulan dersler daha çok Arapça ve dinî bilgilerden ibaretti. Buradan mezun olanlar müderris olur veya dinî bir görev üstlenirlerdi.

Batı Türkistan'da ilk "Rus-yerli okulu" Sartlar için (bu tabir Türkistan'ın şehirli halkı için kullanılırdı) Çimkent şehrinde 1874'te açılmıştı. Özbek zenginlerinden biri 1884'te Taşkent'te Özbekler için bir Rus ilkokulu açtı. 1885'te üç, 1886'da on dört okul daha faaliyete başladı. 1896'da Siriderya bölgesinde on dört okul vardı. Ancak çocuklarını Ruslar'a teslim etmek istemeyen müslüman halk bu okullara pek rağbet etmiyordu. Halkı ısındırmak için hükümet öğretmenlere halkın inançlarına saygılı davranmaları konusunda tâlimat verdi; ayrıca bazı mollalar işe alınarak Arap harflerini ve İslâm dinini öğreten dersler vermeleri sağlandı. Yine de yerli halktan çok az sayıda kişi bu okullarda öğrenim görmüştür.

XIX. yüzyılda Türkistan'da ortaya çıkan yeni gelişmeler çok geçmeden tesirlerini göstermeye başladı. Az sayıda da olsa Rus hayatı ve düşüncesiyle yüz yüze gelen bir aydın sınıfı doğdu. Bu aydınlar içinde en önemlisi, Türkistan'daki Cedîdçiler'in öncüsü olan Ahmed Mahdum Dâniş'tir. Buhara'da bir imamın oğlu olarak doğup mektep ve medrese tahsili gören Dâniş, Emîr Muzafferüddin'in müneccimliği makamına kadar yükseldi. 1856, 1860, 1870 yıllarında emîrin elçilik heyeti içinde Moskova ve Petersburg'a gitti. Bu geziler so-

nucunda Rus sosyal hayatından etkilen-di. Rus liberal düşüncesinin temsilcilerinden haberdar oldu. Böylece Buhara'daki geriliği farkettiler ve bunun sebepleri üzerinde düşündü. Buhara Hanlığı'ndaki sosyal düzeni büyük bir cesaretle kıyasıyla sorguladı. Dâniş ülkesinin yine eski büyüklüğüne erişmesini istiyordu. Ancak ülkesini işgal eden Ruslar'ı reddetmek fikrinde de değildi. Bundan dolayı özellikle kendilerini Rus etkisine kapayan soydaşlarını eleştiriyordu. Zira Avrupa'nın dinamik kültürüne ve maddî başarılarına ulaşmanın yolunun Rusya hayatını öğrenmekten geçtiği kanaatindeydi.

Rusya'ya seyahatleri sonunda Rus sempatizan ve reform savunucusu olan Dâniş, Ortaçağ yapısındaki müslüman devletler çökerken Rusya'nın gelişmekte olduğunu gözlemledi. *Nevâdirü'l-vekâyi'* adlı eserinde Buhara'da ıslahat yapılması gerektiğini savundu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Buhara Hanlığı'nın içtimâî ve siyasî hayatını ele aldı ve Rusya'nın askerî gücü hakkında bilgi verdi. *Tercüme-i Ahvâl-i Emîrân-ı Buhârâ-yı Şerif* adlı eserinde ise büyük bir cesaretle eleştirdiği dönemin Buhara Hanlığı'ndaki bozulmayı dile getirdi. Mollalardan çoğunun İslâmiyet'i yanlış yorumladığını savunan Dâniş eğitimin yaygınlaştırılması, kadınların durumlarının ve aile hayatının ıslah edilmesi gerektiğini belirtti. Ahmed Dâniş İslâmiyet'le birlikte o dönemde Batı'yı sarmaya başlayan fikir hareketleri hakkında da kafa yormuştu. Kendi ülkesinin zayıflığı konusunda düşünürken geleneksel İslâm düşüncesi içinde çareler aramakla kalmamış, 1860'larda Rusya'da yeşeren hayalci sosyalizmle de ilgilenmiş, Herzen, Belinsky, Çernişevsky ve Dobrol-yubov'un fikirlerine merak sarmıştır.

Ahmed Dâniş kadar orijinal olmasa da aynı dönemdeki diğer bir reformcu da Zâkircan Furkat'tır. Rusya'nın yeni ele geçirdiği Hokand bölgesinden olan Furkat da İslâm dünyasının gerilemesine eski emîrlerin kötü yönetiminin, halkı sömürmelerinin sebep olduğunu düşündü; çağdaş uygarlığı yakalamak için Rusya tecrübesinden yararlanmak gerektiğini ileri sürdü. 1904 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra İngiliz sömürgecilerinin Hindistan'da yaptıklarını şiddetle eleştirdi. Rusya'nın müslümanlara karşı takip ettiği siyasetten dolayı hayal kırıklığına uğrayan Furkat'ın Rusya'ya güveni sarsıldı. Yine de kendi toplumunun kurtuluşu için üzerinde durduğu iki nokta Rusça'nın öğrenilmesi ve eğitim reformuna gidilmesi idi.

XX. yüzyılın başında Orta Asya'nın Cedîdçiler'i içinde en tanınmış Mahdum Hoca Behbûdî'dir. Semerkantlı bir molla ailesine mensup olan Behbûdî, burada mektep ve medrese tahsili gördükten sonra Buhara'da öğrenimine devam etti. Kendi gayretiyle Rusça öğrendi. Türkistan'daki cehaletin zararlarını konu alan ilk dram eserini yazdı (*Pederküş*, 1912). 1913-1915 arasında *Âyine* adlı dergiyi, ardından Semerkant'ta *Sadâ-yı Türkistan* adlı gazeteyi çıkardı. 1917 İhtilâli'nden sonra siyasî hayatta önemli faaliyetlerde bulundu. Türkistan Millî Merkezî Şûrası'nın üyesiydi.

Eserlerini tamamen İslâm dünyasındaki bunalım konusunda yoğunlaştıran diğer bir aydın, Buharalı küçük bir tüccar ailesinden gelen Abdürreâûf Fıtrat'tır. Ona göre Buhara Hanlığı'nın gerilemesinin sebeplerinden biri ulemânın durumu idi; ulemâ Peygamber'in getirdiği dini dinamizme ve gelişmeye düşman, hareketsiz, kemikleştirilmiş bir din haline dönüştürmüştü. Bu sebeple diğer ıslahçılar gibi o da dinî otoriteye körü körüne itaati reddetti.

Halkın aydınlatılması için uğraşan aydınlardan biri olan Münevver Kârî Abdürreşîd, Buhara Medresesi'nde okuduktan sonra Taşkent'te imamlığa başladı. 1901'de yeni usuldeki okullardan ilkinin Taşkent'te açtı. İstanbul ve Azerbaycan'a talebe göndermek ve diğer eğitim ihtiyaçlarını temin etmek için yardım dernekleri oluşturdu. *Hurşid* adlı bir gazete çıkararak mektep ve medreselerdeki ıslah meselesiyle ortak dil oluşturma konularında yoğunlaşan yazılar yayımladı. Kârî, 1917 İhtilâli'nden sonra Şûrâ-yı İslâm adlı bir teşkilât kurdu. Milliyetçi teşkilâtlardaki çalışmalarını Sovyet döneminde de sürdürdü. 1921'de hükümet kendisini ve arkadaşlarını tutukladı. Belli aralıklarla birkaç defa daha tutuklandıktan sonra 1933'te kurşuna dizildi.

Türkistan'da yenilik hareketinin güçlenmesi, aydınların örgütlenmesi 1905'i takip eden yıllarda, özellikle 1908 Genç Türk İhtilâli'nden sonra mümkün oldu. 1910'da yenilik taraftarı aydınlar bir araya gelerek Buhara Neşr-i Maârif Derneği'ni kurdular (Bunun mensupları daha sonra Genç Buharalılar adıyla anılmaya başlanacaktır). Savaş yılları sırasında Cedîdçiler gizlice örgütlenme fırsatı buldular. Bunlar arasında iki akım ortaya çıktı. Genellikle yaşlı kimselerden oluşan ve sınırlı bir reform taraftarı olan ılımlı Cedîdçiler medenî haklar, vergilerin azaltılması

ve fanatizmin engellenmesi gibi konular üzerinde durdular. Radikal Cedîdçiler ise Genç Türkler gibi daha köklü reformlar istiyorlardı. Bunlar 1916 yılında Genç Buharalılar adlı bir gizli örgüt kurdular. 1917 Bolşevik İhtilâli onların açıktan faaliyet göstermelerine müsaade etti. Bunlar arasında Abdülvâhid Burhanov, Abdürraûf Fıtrat ve Osman Hocaoglu (Hocayev) bulunuyordu.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı İslâm dünyasında bir değişim döneminin de başlangıcıydı. Panislâmizm fikri Tatarlar'a bu dönemde Ortadoğu aydınları vasıtasıyla ulaşmıştı. Meselâ Abdurrahman el-Kevâkibî gibi Suriyeli bir islahçının, yöneticilerin despotluğunu bertaraf etmek ve müslümanları birleştirmek amacıyla toplantılar düzenlenmesi hakkındaki fikirleri Rusya müslümanları arasında yankı buluyordu. En azından Kırımlı İsmâil Gaspıralı, Kazanlı Mûsâ Cârullah ve Ziyâeddin Kemâlî, Kevâkibî'nin fikirlerinden haberdardılar. Bunlardan Mûsâ Cârullah'a göre Kevâkibî'nin *Ümmü'l-kurâ* adlı kitabı müslümanları birleştirmek için büyük bir konferans düzenlenmesini teklif ediyordu ve bu fikir Rusya'daki müslüman entelektüeller arasında bir hareket uyanırdı.

Millet ve milliyetçilik gibi modern kavramların bölge müslümanlarının gündemine girmesi ise daha çok Rusya yoluyla olmuştur. Bazı araştırmacıların iddiasına göre panslavizm fikri pantürkizm fikri için bir model oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle Rusya müslümanları arasındaki pantürkizm fikri panslavizme bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.

Rusya müslümanlarının 1904-1917 yılları arasındaki faaliyetleri o derece yoğun ve hızlı geçmiştir ki bu süre içinde Rusya müslümanları Rus çarına sadık bir tebaa olmak durumundan otonomi iddia eden bir toplum konumuna gelmişlerdir. Yine bu dönemde Rusya müslümanlarının aydınları tarihlerinde ilk defa ortak meselelerini tartıştıkları toplantılar tertip etmişler, Rusya'da tek bir Türk dili ve dinî liderlik oluşturma konusunda önemli adımlar atmışlardır (ayrıca bk. CEDİDÇİLİK).

BİBLİYOGRAFYA :

Genel Eserler. Mûsâ Cârullah Bigiyef, *Umum Rusiya Musulmanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri*, Kazan 1906; a.mlf., *Islahat Esasları*, Petersburg 1917; *Bütün Rusiya Musulmanlarının 1917 nci Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bulgan Umumi İsyezdinin Protokolları*, Petersburg 1917; *Ülemâ İttifâkı*, Kazan 1917; A.

Bennigsen – C. L. Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920*, Paris 1964; Isabelle Teitz Kreindler, *Educational Policies Toward the Eastern Nationalities in czarist Russia: a Study of Il'minskii's System* (doktora tezi, 1970), Columbia University; W. K. Medlin v.dğr., *Education and Development in Central Asia*, Leiden 1971; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985; H. C. d'Encausse, "Tsarist Educational Policy in Turkestan, 1867-1917", *Central Asian Review*, sy. 11 (1963), s. 374-394.

Tataristan. Cemaleddin Velidî, *Tatar Edebiyatının Banışı*, Orenburg 1912; a.mlf., *Çerkez istorii obrazovannosti i literatury tatar*, Moskova 1923; Mercanî (der. Sâlih b. Sâbit Ubeydullin), Kazan 1915; Ali Rahim – A. Aziz, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1923, III, 145-181; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, İstanbul 1925; Abdurrahman Sa'dî, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1926; Bekir Çobanzâde, *Dini Islahat ve Medenî İnkişat*, Akmesit 1927, s. 35-67; A. Bennigsen – C. L. Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le 'Sultangaliévisme' au Tatarstan*, Paris 1960; C. L. Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, New York 1967; Tamurbek Davletshin, *Sovetskii Tatarstan*, London 1974; F. Georgeon, *Aux origines du nationalisme turc (Yusuf Akchura, 1876-1935)*, Paris 1980; A. Bennigsen – S. Enders Wimbush, *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*, London 1985; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars*, Stanford 1986; Ahmet Kanlıdere, *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement Among the Kazan Tatars (1809-1917)*, İstanbul 1997; Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medenî Uyanış' Devri", *DTCFD*, XXIV/3-4 (1966), s. 95-194.

Azerbaycan. Ahmet Caferoğlu, *XIX. Yüzyıl Büyük Azerî Reformatoru Mirza Fethali Ahund-Zâde*, Roma 1940; a.mlf., "Büyük Azerî Alimi Mirza Kâzım Bey", *AYB*, I (1932), s. 62-68; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri: XIX. Yüzyıl*, Ankara 1966, s. 57-87, 153-174; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 66-81; a.mlf., "Abbaskulu Ağa", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 18-22; A. Altstadt-Mirhadi, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Stanford 1992, s. 184-189; Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1994, s. 45-53; T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York 1995.

Kırım. Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul 1934; Edward A. Allworth, *Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival*, Durham 1988; Sırrı Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996.

Orta Asya. V. V. Barthold, *İstoriya kul'turnoy jizni Turkistana*, Leningrad 1927; T. G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, London 1958; H. C. d'Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Paris 1966; Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul 1969; a.mlf., *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981; *Central Asia: 120 Years of Russian Rule* (ed. Edward A. Allworth), Durham 1989; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları II*, s. 177-193;

Edward A. Allworth, *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*, Stanford 1990; Isabelle Teitz Kreindler, "İbrahim Altınarın, Nikolai Il'minskii and the Kazakh National Awakening", *CAS*, II/3 (1983), s. 100-115.

AHMET KANLİDERE

E) Endonezya ve Malezya. Endonezya ve Malezya'da islah hareketleri XIX. yüzyılın sonlarından itibaren görülmeye başlandı. Sömürge yönetimlerinin beraberinde getirdiği Batılı kültürel değerlerden ve hristiyan misyoner teşkilâtlarının yoğun faaliyetlerinden rahatsız olan birçok Endonezyalı ve Malezyalı müslüman âlim bunlarla mücadele etmenin yollarını aradı. Bu âlimler, hem geçmişin dinî mirasını keşfederek hem de Batılılar tarafından bölgeye getirilen modern metotları uygulamaya koyarak toplumda değişim yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Bunda, İslâm dünyasının diğer taraflarında ortaya çıkan yenilikçi dinî akımların tesiri de büyüktü.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gerek hac ibadeti gerekse dinî tahsil sebebiyle bölgedeki adalara İslâm kültürünün merkezi sayılan Ortadoğu İslâm ülkeleri arasındaki temas hızlanmıştı. Ulaşım ve haberleşmedeki gelişmeler sonucu her yıl binlerce Endonezyalı ve Malezyalı müslüman hac ibadetini ifa etmek üzere Mekke ve Medine'ye gidiyor, bunların bir kısmı tahsil amacıyla Hicaz'da kalıyor, bu arada diğer İslâm ülkelerinden gelen müslümanlarla fikir alışverişinde bulunuyordu. Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nde tahsil gören ve çağdaş gelişmelerden etkilenen Endonezyalı ve Malezyalı öğrenciler de ülkelerine döndüklerinde yenilikçi dinî fikirlerin gelişmesine ön ayak oldular. Ayrıca XIX. yüzyılda başta Cava ve Singapur olmak üzere adalara gelip yerleşen Hadramut kökenli Araplar, kendi ülkelerinden getirdikleri yeni fikir ve akımları bölge halkı arasında yaymaya çalışıyorlardı. Bütün bu faktörler, XIX. yüzyılın sonlarında bölgede bir İslâmî uyanış ve yenilik hareketinin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Endonezya. Endonezya'daki islah hareketlerinin başlangıcını XIX. yüzyıl başlarına kadar götürmek mümkündür. 1802 yılında Hacı Miskin, Hacı Muhammed Ârif, Hacı Abdurrahman adlarındaki üç Endonezyalı, Mekke'de bir süre kaldıktan sonra doğup büyüdükleri yer olan Sumatra'nın Minangkabau bölgesine Arabistan'da o dönemlerde ortaya çıkan Vehhâbî hareketinden etkilenmiş olarak dönmüş